

7. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталя Миколаївна Яковенко. – К. : Кривіттика, 2008. – 472 с.
8. Антонович В. Б. Моя сповідь / Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Іванович Яворницький. – Т. II. – К. : Наук. думка, 1990. – 560 с.
10. Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1551–1591 рр.) / Сергій Леп'яко. – Чернівці : Сіверянська думка, 1999. – 212 с.
11. Gorecki L. *Opisanie wojny Iwana, Hospodara wołoskiego, z Selimom II, Cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574 : monografia* / Leonsed Gorecki ; przełożył z łacińskiego W. Syrokomla. – Petersburg i Mohylew, 1855. – 44 s.

Анна Григоренко

ДОГОВІРНІ СТАТТІ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ: РОЗУМНІ КОМПРОМІСИ ЧИ ЗРАДЛИВА ПРИРЕЧЕНІСТЬ?

Так чи інакше ранньомодерна та модерна історія України пов'язана з її найзапеклішим ворогом – Московією (Росією), яка століттями намагається інкорпорувати територію проживання, багатовікову спадщину та культуру українців. Привертає увагу та обставина, що українсько-російські відносини позначені, з одного боку, частими зближеннями, налагодженням тісних суспільно-політичних та економічних зв'язків, навіть союзницькою боротьбою проти спільних ворогів, а з другого – періодами конфронтації, що характеризуються інтеграційно-асиміляційними зусиллями північно-східного сусіда, спрямованими на поглинання Русі-України.

Суперечливим і неоднозначним етапом в історії українсько-російських (козацько-московських) відносин стала друга половина XVII ст., коли Українська козацька держава була політичним організмом, що мав широку автономію, а проте поступово втрачав її. На мій погляд, дотепер існує потреба в дослідженні та неупередженій інтерпретації цих процесів, що їх нерідко характеризують терміном «інкорпорація» [1, 3]. З метою чітко прояснити й адекватно оцінити ці відносини, ще раз звернемо увагу на пізнавальний потенціал договірних статей козацьких гетьманів із московським царем Олексієм, залучивши до наукового пошуку таке унікальне джерело як «Літопис» Самійла Величка [2–3].

Уперше Військо Запорозьке нав'язало договірні стосунки московському цареві Олексію в 1654 р. Мало для цього серйозні підстави, адже у зв'язку з несприятливою для утвердження козацької державності геополітичною обстановкою в регіоні, перед гетьманом і старшиною постала драматична дилема: визнати зверхність польського короля, відмовившись при цьому від створення власної держави, або гарантувати збереження надбань визвольних змагань, уклавши альтернативний військо-

вий союз, навіть ціною певного «обмеження власного суверенітету» [4, 3]. З огляду на ситуацію, вірогідними партнерами для антипольської коаліції тоді були Османська імперія та Московське царство. Причому через релігійний антагонізм християнського й мусульманського світів союзні відносини з одновірним царем виглядали більш сприятливими. Отож, трагічність ситуації, що склалася для козацької України наприкінці 1653 р., зумовила «укладання договору між Військом Запорозьким та московським царем» на відомих засадах [1, 4].

Варто зазначити, що правовий зміст угоди 1654 р. уже давно привертає увагу дослідників, які по-різному її оцінюють. Загалом було б доречно визнати, що Березневі статті Б. Хмельницького лише незначною мірою обмежили зовнішню політику гетьмана, формально поставивши його зносини з сусідніми правителями під контроль царя. Крім того, угода зовсім не торкалася внутрішніх справ держави й, зважаючи на харизму та авторитет Хмельницького, мало чим їй загрожувала.

Як відомо, надалі московські політики не раз порушували Березневі статті, переписували їх під свої інтереси й пріоритети, що вело до обмежень раніше завойованих прав і вольностей, «окупації одвічних козацьких земель» навіть асиміляції [4, 3]. Звісно, за Б. Хмельницького ніхто не міг припустити наслідки такого партнерства, «дружби» й «братання». Хоча, варто зауважити, що Хмельницький і козацтво уклали угоду з московською стороною на основі взаємних зобов'язань клятви й слова (обіцянки). Власне тому не варто характеризувати початок козацько-московських домовленостей як акт «возз'єднання України з Росією», що, безумовно, виглядає абсурдом. Цей перший і основний акт взаємовідносин двох сторін не носить зрадницького характеру, але, як відомо, цар Олексій і його спадкоємці на престолі постараються «використати його у своїх загарбницьких цілях» [1, 6].

До речі, договір, який став результатом Переяславської ради, кваліфікували як «вічний», проте правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. Надалі з'ясувалося, що за спадкоємців Хмеля кожного разу при обранні гетьмана укладалася нова угода між володарем булави та московським царем. Варто зауважити, що ці угоди склалися з двох частин: «Березневих статей Б. Хмельницького» та «нових статей», які, зазвичай, нав'язував монарх. І тут доцільно згадати, що при обранні гетьманом Юрія Хмельницького московська сторона внесла на затвердження (під іменем «Статей Б. Хмельницького») підроблений текст договору 1654 р., який значно обмежував автономію козацької України та права її правителя. Трагедія полягала в тому, що цей фальсифікат став єдиним офіційним текстом договору 1654 р. і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани. Це ще раз свідчить про те, що на наступні договірні статті (Переяславські, Батуринські, Московські, Глухівські, Конотопські, Коломацькі) цар Олексій мав безпосередній вплив, що ускладнювало розвиток козацької державності. Хоча, однозначно важко назвати згадані статті «зрадницькими», адже потрібно

враховувати не лише суб'єктивні рішення гетьманів, а й історичні реалії, насамперед геополітичні та політичні «впливи на договори» [4, 3–6].

З огляду на вищезазначене, дещо конкретизуємо зміст і наслідки договірних статей. Отож, Переяславські статті 1659 р. нав'язала Москва. Цей договір викликав загальне обурення. Він обмежував суверенні права України-Гетьманщини та надавав московській стороні право призначати своїх воєвод, тому вже у 1660 р., під тиском старшини, Ю. Хмельницький скасував його. Звісно, Переяславські статті мали суперечливий характер і їх аж ніяк «не можна вважати розумним компромісом» [5, 111]. Щодо Батуринських статей 1663 р., то Іван Брюховецький не погоджувався включати до угоди норми, які передбачали б надходження податків із міщан до царської казни, а також утримання московських солдат коштом населення України-Гетьманщини, тому вказані положення так і не було реалізовано. У такий спосіб гетьман шукав певні компроміси з досить сильною, як він вважав, Москвою. При цьому послідовно дотримувався саме промосковської лінії. Про це свідчить факт прибуття у 1665 р. І. Брюховецького до «блокам'яної» й підписання там Московських статей. Такий крок мав виключно негативні наслідки, позаяк ця домовленість обмежувала політичні права України, видимо «посиливала залежність від московського уряду» [1, 37–39].

Згідно зі «старою» традицією, наступний гетьман Дем'ян Многогрішний уклав новий договір з Москвою – Глухівські статті 1669 р., які дещо послаблювали централізаторську політику царизму в Гетьманщині. Ці статті відіграли помітну (але не позитивну) роль в історії козацько-московських відносин останньої третини XVII ст., бо вони стали правовою основою подальшого «політичного компромісу державних діячів Гетьманщини з московським урядом» [5, 448].

Щодо оцінки договірних Конотопських статей 1672 р. та Коломацьких 1687 р., які переважно повторювали норми Глухівських статей, то варто зазначити: при елекції як Івана Самойловича, так і Івана Мазепи окреслена вище тенденція збереглася, навіть «посилилася». Крім невинного формально-правового поступу в справі обмеження автономних прав України-Гетьманщини, протягом 1670–1690-х рр. відбувалося подальше системне інтегрування Війська Запорозького під владу Кремля, яке нерідко суперечило, «виходило за межі» самих домовленостей [1, 46–47].

Отже, оцінюючи договірні статті козацьких гетьманів з московським царем Олексієм у другій половині XVII ст., потрібно наголосити, що вони мали вирішальний політико-правовий вплив на еволюцію української державності до занепаду. Пошук гетьманами компромісів із московським урядом не давав бажаних результатів. Однією з причин такої безпорадності було прагнення володарів бурави задовольняти в першу чергу власні амбіції та інтереси, чим московська сторона, з її деспотичними (самодержавними) порядками, успішно для себе користувалася.

1. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Віктор Миколайович Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 69 с. URL : <http://history.org.ua-/JournALL-Preprint/1995/2.pdf>
2. Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
3. Величко С. В. Літопис / Пер., комент., покажч. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 2. – Київ : Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках / Андрій Яковлів. – Варшава, 1934. – 178 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books-10561/file.pdf>
5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / Упоряд. : І. Бутич та ін. – К. ; Л. : НТШ, 2004. – 1085 с. URL : <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Універсали-українських-гетьманів-від-Івана-Виговського-до-Івана-Самойловича.pdf>

Дарина Романчук

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Доба козацтва – одна з найяскравіших сторінок історії України, яку в сучасній історіографії прийнято пов'язувати з раннім модерном. Без перебільшення, велика кількість історичних праць і художньо-мистецьких творів присвячено саме козацтву, де проаналізовано й водночас оспівано силу, мужність та незламність степового лицарства. Проте питання – а що нам відомо про статус жінки в цю епоху? – лишається недостатньо з'ясованим. Не представлено воно належно й у дидактичній літературі: уважно знайомлячись зі змістом підручників середньої та вищої школи, помічаємо приклади гендерної асиметрії, домінування інтересу до однієї статі – чоловічої. З навчальних матеріалів «випали» навіть знані та впливові представниці «слабкої статі» – Ганна Золотаренко, Олена Зависна, Олена Виговська, Катерина Хмельницька та ін. Метою пропонованої статті є спроба дослідити статус і роль жінки в період Гетьманщини.

Аналіз проблеми доречно розпочати з цитування праці видатного історика Олени Апанович, котра, як відомо, не підтримувала панівне в радянській історіографії твердження про нібито меншовагітні роль жінок у козацькому середовищі, передусім Запорозькій Січі. Як зазначала ця дослідниця, «козацькі жінки брали до рук шаблі, коли падали біля фортечних гармат чоловіки. Жінки не боялися ворожих куль, палаючих отруєних стріл. (Їхні) кольорові та білі хустки мигтіли по території фортеці. А вночі відчайдушні українські козачки оплакували загиблих воїнів, широко віддаючись скорботі...» [1].

Тож важливо констатувати: суспільний статус жінок у Русі-Україні завжди був високим; нарівні з чоловіками вони часто брали участь у всіх соціально-економічних процесах, що відбувалися на українських